

Alexandre Planas i Ballet

INSTITUT DEL CENTRE D'ALT RENDIMENT

Llicenciat en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, llicenciat en Filosofia i Ciències de l'Educació i tècnic superior d'Atletisme. Ha guanyat diversos premis literaris (Premi de Poesia Vila de Lloret 2015, Premi de Poesia

Revista Mirall 2017) i ha publicat el recull de poemes *Irrealitats* a AdiA Edicions el 2016. Professor de Metodologia Didàctica de l'Activitat Física a l'Institut del CAR de Sant Cugat.

Xavier Torredadella i Flix

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Llicenciat en Educació Física per la Universitat de Barcelona i doctor per la Universitat de Lleida. Atleta, entrenador i delegat de la Secció d'Atletisme del Sòcoris Club (Lleida, 1972-1992). Professor a l'Institut Centre d'Alt Rendiment

Esportiu de Sant Cugat del Vallès i professor associat a la Facultat de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Del cos i del pedestrisme al cross-country i el running

Una història de l'exercici físic de córrer o de les curses a peu a Catalunya

Introducció

Els pobles han reutilitzat i reinterpretat dinàmicament, com a tradició, elements històrics fortament arrelats, als quals, a més, han afegit aportacions d'altres cultures i fins i tot aspectes que pertanyen a la pura invenció. Això els ha servit com a recurs per edificar un sentit d'identitat nacional.

A Catalunya, aquest procés constituent es va iniciar el 1833 amb el nom de *Renaixença* i va tenir en la figura de Carles

Bonaventura Aribau el seu punt de partida principal. Juntament amb Joaquim Rubió i Ors, *Lo Gayté del Llobregat*, va posar les bases que serviren per esperonar el que seria un llarg període que conclouria amb la nacionalització d'una bona part de la societat catalana. La recuperació de la llengua i dels costums que propiciaren aquests autors fou l'origen del desenvolupament ideològic de reafirmació nacional del poble català. En el decurs d'aquest procés i més ençà, es produeixen tradicions i situacions de forta penetració i dominació culturals de l'exterior (l'andalusisme i el castissisme espanyols del XIX i principis del XX, les dictadures militars del segle XX, la globalització

Paraules clau: *cos*, cursa de la cordera, esports tradicionals, pedestrisme

Palabras clave: *cos*, carrera de la cordera, deportes tradicionales, pedestrismo

Key words: *cos*, cursa de la cordera, traditional sports, foot races

Dins el gran conjunt d'elements que conformen el patrimoni etnològic de Catalunya, les expressions vehiculades a l'entorn de l'exercici físic i del joc motor són profusament presents arreu. Efectuem en aquest context una revisió històrica de les curses a peu ancestrals anomenades *cossos*. El suport de les fonts documentals primàries i d'altres investigacions ens conviden a reflexionar sobre la pèrdua del patrimoni cultural català i, alhora, a ressituar la tradició catalana del córrer en la consciència col·lectiva del país.

Dentro del gran conjunto de elementos que conforman el patrimonio etnológico de Cataluña, las expresiones vehiculadas al entorno del ejercicio físico y el juego motor son profusamente presentes en todas partes. En este contexto, efectuamos una revisión histórica de las carreras ancestrales llamadas cossos. El soporte de fuentes documentales primarias y otras investigaciones nos invitan a reflexionar sobre la pérdida del patrimonio cultural catalán y, al mismo tiempo, a ressituar la tradición catalana de correr en la conciencia colectiva del país.

In the ethnological heritage of Catalonia physical exercise and sports involving movement have played an important role. In connection with this theme we have undertaken a historical review of the ancient foot races known as *cossos*. Primary documentary resources and other research work lead us to reflect on the loss of Catalan cultural heritage and revise the place of the Catalan running tradition in the country's collective consciousness.

cultural a partir dels anys seixanta del segle xx) que condicionen o dificulten intensament la definició del sentit cultural de Catalunya com a poble. L'abandonament de la pràctica dels anomenats *deports*¹ o jocs de divertiment i d'enfortiment físic (Torrebadella i Planas, 2011), per exemple, ha suposat una pèrdua molt important de cultura popular pròpia.

En els jocs hi ha el sentit lúdic i una bona part dels caràcters culturals que constitueixen la idiosincràsia d'un poble. Com cita Janer (1982), no hem de menystenir la tasca pedagògica de recuperar els jocs populars dels avantpassats i de (re)descobrir, a partir d'aquests, els costums oblidats, els ritus simbòlics o el llenguatge perdut. Prenem aquí, doncs, les paraules de Janer (1982) i desitgem omplir-nos de raons per usar amb caràcter “subversiu” una ideologia ecològica en la recuperació de la cultura popular.

Quan l'esport que anomenem *modern* va establir-se a Catalunya a principis del segle xx, no ho va fer solament afavorit per la conjuntura social del moment, sinó també per la influència d'una dilatada tradició en la pràctica dels jocs i els esports (Brasó i Torrebadella, 2015). Artells (1972) cita que, entre els jocs populars d'aquell temps (les bitlles, la barra, el riscat, les curses a peu, els salts, les habilitats de punteria, el joc de pilota, l'aixecament de pesos...), també “era costum fer allò que se'n deia “valenties” i que consisteix en juguesques entre colles disposades a mesurar les forces respectives: per exemple, veure qui carregava més de pressa a coll una quartera de blat, o bé qui alçava a plom a pes o bé amb les dents” (Artells, 1992: 28-29).

Artells (1972: 30) afegeix que “Els trets característics, doncs, de la pràctica esportiva popular eren d'espontaneïtat i d'esperit democràtic i obert, que feien innecessàries la codificació i reglamentació de diversos jocs, com per exemple la creació de clubs i entitats als quals fos imprescindible pertànyer per a poder-los practicar”.

Un d'aquests esports van ser els cossos,² unes ancestrals curses a peu arrelades a la cultura

popular d'algunes poblacions catalanes. Com cita Capdevila (2007: 286), aquestes curses tenien “un origen màgic i religiós lligat al cicle de la naturalesa, com el conjunt dels esports rústics i substituïts definitivament amb l'exitosa recepció del futbol a partir dels anys deu del segle xx”. Hi ha estudis recents que han fet un recull localitzat dels cossos, com els de Capdevila (2009, 2012), centrats principalment a l'Urgell, i el de Juli Suau (2013), centrat al Pla d'Urgell.

L'esport modern es desenvolupa a Anglaterra como a recreació de la societat burgesa a l'aixopluc del capitalisme i de les transformacions industrials i urbanístiques del segle XIX (Elias i Dunning, 1992). En el cas de Catalunya, s'origina a partir de la Restauració borbònica i té especial significació a la Barcelona modernista de finals del segle XIX i principis del segle XX (Lagardera, 1992; Pujadas, 2010; Torrebadella-Flix, Olivera-Betran i M-Bou, 2015). En la configuració d'aquest procés, que Elias i Dunning (1992: 34) anomenen de deportivització, cal distingir separadament les antigues pràctiques físiques o esports (Lagardera, 1996).

Si bé algunes d'aquestes pràctiques, o jocs, queden absorbides per la deportivització, com en el cas de l'esgrima o el joc de pilota, altres queden excloses d'aquest nou espai de recreació (Brasó i Torrebadella, 2015; Capdevila, 2009, 2012). Així, doncs, cal distingir el fons genealògic que hi ha en els jocs (o esports antics)

i els esports contemporanis (Lagardera, 1996), que, segons Bourdieu (1993, 2008), fa que siguin dos models clarament diferenciats. L'esport té un origen burgès, que creix amb les coordenades del procés de civilització (Elias) –o de pedagogització i mercantilització–, que implica una reducció de la violència de les antigues pràctiques

1

Entenem per *deports* els jocs a l'aire lliure autòctons practicats a Catalunya abans de l'arribada de les pràctiques físiques de caràcter competitiu anglosaxó, incorporades entre finals del segle XIX i principis del segle XX, que anomenem *esports*.

2

Cos: “[pl. cossos] En certes festes, cursa a peu o a cavall i altres jocs populars per a guanyar algun premi” (IEC, 1995: 510).

físiques i recreatives (Elias i Dunning, 1992) i que, per un altre costat, configura un model de distinció social (Veblen, 2008).

Posem l'accent d'aquest article en l'evolució històrica dels cossos per mostrar com s'essorren de la memòria cultural els elements singulars d'un poble que un dia van ser la força viva de la tradició. Avui, però, estem retornant a algunes de les tradicions (festes, fets, costums, artesanía, menjars, paraules, jocs...) que van estar a punt d'oblidar-se o desaparèixer; hi ha una revifalla de la cultura popular que, amb un caràcter postmodern, posa l'accent en les experiències ètniques enfront de la globalització (Capdevila, 2016). Amb aquesta aportació revelem el rastre que els jocs i els esports han deixat en la nostra tradició i, alhora, pretenem contribuir a (re)posicionar els cossos en la consciència col·lectiva del país.

Pel que fa a la metodologia emprada, ens hem servit de tècniques historiogràfiques fonamentades en la cerca de fonts documentals primàries. Les darreres aportacions

d'algunes investigacions també han nodrit la interpretació constructivista i el relat que, a tall crític, presentem.

El cos, entre la tradició i la renovació

Les activitats esportives de les comarques catalanes estigueren arrelades en les classes populars des de temps llunyans. Tant és així que encara podem trobar testimonis d'aquella empremta. Les populars curses o cossos daten, almenys, del segle xv. Capdevila (2009, 2012) i Suau (2012, 2013) localitzen manifestacions documentades en poblacions de Lleida (1476), Bellpuig (1558), Vallfogona de Riucorb (1603) o Torà (1644). L'any 1580 hi hagué cossos de cavalls i a peu a Bellpuig, en què el duc de Cardona atorgava el premi d'una espasa al guanyador de la cursa a peu (Bach, 1972: 111).

Però el premi més preuat pels guanyadors era poder-se endur una cordera. D'aquí el nom de *cursa de la cordera* o *corderes*, tal com es coneix encara el cos d'Albesa, que perviu cada 16 d'agost, dia de Sant Roc, i que pot considerar-se com la cursa més

“El Cos de Sant Pere a la plaça Mercadal de Reus”. 1.000 imatges de la història de Reus d'Albert Arnavat. (ca. 1920)

antiga de Catalunya de totes les que encara persisteixen, ja que hi ha testimonis de la seva organització el 1590.

Pere Anguera (1992: X), quan parla de les curses a peu dels barris de la ciutat de Reus, comenta que, el 1756, el Consell Municipal va debatre sobre els problemes que van sorgir arran dels “còssos de xichs y grans ab premis de pollastres, gallinas y anyells y estos ben poch vestits, no deixan de provocar escàndol y profanitat” i que la tradició d'aquestes curses va continuar viva durant tot el segle XIX i a principis del segle XX.

Aquestes curses estaven tradicionalment lligades als rituals pagans (que, després, es van anar empeltant de les festivitats religioses) de celebració del final de les collites (Capdevila, 2012; Dalmau i Solé, 1985; Garganté, 2011; Suau, 2012, 2013). Amades (1987: 483) identifica les curses com una possible supervivència del ritual del culte al Sol. Com veurem, els cossos s'organitzaven amb motiu de la festa major o de la festivitat onomàstica d'algun sant, amb la qual cosa també representaven un element de congregació i diversió del poble. En les curses hi participaven els joves més resistents del poble i de vegades aplegaren també importants participants d'altres poblacions veïnes. Així, doncs, com afirma Lagardera (1996), aquest tipus de pràctiques formaven part d'un ritual simbòlic i màgic i tenien, a més, un caràcter territorial definit (en una comunitat en concret), que no era exportable socialment a altres contextos, com ho seria després la pràctica esportiva (Bourdieu, 1993, 2008).

A partir del segle XIX, al voltant de les terres tarragonines, lleidatanes i en alguns indrets del País Valencià es troba abundant documentació escrita de la paraula *cos* utilitzada sovint en l'accepció de cursa a peu entre joves que es disputen l'honor d'assolir un premi o una joia. Revisant alguns dels diccionaris (Ferrer, 1836; Labernia, 1844; Saura, 1859), descobrim que el mot *còs* [sic] té l'arrel etimològica llatina del substantiu *corsus* (carrera) o del verb *corso* (córrer), que correspondria amb les paraules castellan-

coso o *cosso*. Els termes *cos* o *coso* han servit per descriure accepcions relacionades amb el lloc on es corre, com ara el carrer per on passen habitualment els transeünts o la plaça on se celebren curses de braus i altres festes.³

Bofarull (1880: 143) comenta sobre el *còs* [sic]: “Aquesta paraula es contracció de una altra antiga que explica més, *cors*, y que té el mateix significat que una castellana antiquada en una de sas accepcions *coso*, pus las dos volen dir curs ó carrera, es dir, cosa de córrer”.

En el *Diccionari Català, València Balear*, a l'entrada *còs* hi diu: “corregudes; acte de provar-se a córrer, animals o vehicles per guanyar un premi, principalment en les festes majors del poble i en les festes de barri. Segons aquest a l'Urgell, Segarra, Noguera, Segrià, Conca de Barbera, Priorat, Camp de Tarragona, Ribera d'Ebre, Terra Alta, etc.”.

A les terres lleidatanes, les conegudes corderes o cossos tenien lloc a poblacions i viles com Àger, Agramunt, Albesa, Alcarràs, Aitona, Arbeca, Balaguer, Bellcaire d'Urgell, Bellpuig, Bovera, Castellldans, Corbins, el Poal, Guimerà, Guissona, Juneda, la Granadella, les Borges Blanques, Linyola, Lleida, Maials, Maldà, Mollerussa, Pons, Tàrrrega, Vallbona de les Monges, Verdú, Vilanova de Segrià... (Capdevila 2012; Suau, 2012, 2013).

L'estadista Pascual Madoz (1847: 2014) ens deia que “las corridas de hombres llamadas cosos, en las que se da el premio de un cordero, pollos u otras cosas por el estilo al más aventajado” formaven part de l'habitual diversió en molts pobles. Aquestes curses no passaven inadvertides pels viatjants estrangers:

“Habiendo descansado tres dias en Lérida, salimos en carruage para Barcelona, y después de dejar atrás los lugares de Belllloch, Sidamunt y Mollerusa, comimos en Golmes, que dista a cuatro leguas. Aunque nada notable ofrecen las cuatro poblaciones que acabamos de nombrar, la circunstancia de celebrarse en la última, no sé que función religiosa o aplechs, pues

3

Aquest mot apareix en diccionaris antics amb l'accent tancat.

era dia de festa, nos presentó ocasió de observar alguns jocs que nos llamaron la atenció. El primero fué el de la morra, cuyo origen se hace subir a los romanos, y que se verifica sacando a un tiempo los dos jugadores su mano diestra, y estendiendo uno o más dedos. Consiste la ganancia o la pérdida en adivinar o no el número de dedos que se saca con el contrario. Otro fue el de los cosos o carreras. Las habia de hombres y de mugeres; el premio de aquellos era un cordero bien cebado, y el de estas y gallo y dos gallinas; pero les era más difícil alcanzarlo, pues debian correr

con un cantaro lleno de agua en la cabeza, sin verter ni una sola gota. Vimos también en aquella alegre reunión dos ensaías y varios juegos de bolos y pelota. Golmes tiene trescientos sesenta y dos habitantes, y pertenece al juzgado de Lérida y diócesis de Solsona.” (Mellado, 1848: 65)

L'arrelament tradicional dels cossos quedà expressat, també, en un dels impulsors de la Renaixença lleidatana, Lluís Roca Florejachs, que presentà un poema als primers Jocs Florals de Barcelona, l'any 1859, titulat *Los cósos* (Pelay, 1866: 479-481):

*Los cósos. Festa popular.
Gran diada, gran diada
solemnisa vull la gent,
que vinguda n'és la festa,
n'és la festa del Roser.
Ja les plantes se reviven,
que esmortiren passats freds;
són fugides ja les boires,
tristes boires de l'hivern.
Cada dia més encanta
la riquesa del bon temps:
si l'abril duia flors precioses,
maig encara portan més.
Tot senyala la nova vida;
tot respira nou plaer.
Reina al món, l'alegre primavera
Desplega d'hermosura ric mantell.
Gran gatzara, gran gatzara
hi ha per les places i carrers:
de la Verge de les Roses,
n'és vull dia lo festeig.
Prou los càntics de l'aurora
ho anunciaven matinet:
pregonant-lo, les campanes
van ventades a tot vent.
Bull lo poble d'alegria.
Toquen hores: són les deu.
Hala! Hala! Que, pels cósos,
ja es prepara lo jovent.
A l'ermita veniu, noies,
Portau roses i clavells.
Abans de començar les corregudes,
del maig entorn un rato ballarem.
N'és gran premi la cordera*

*qui l'alcança garn sort té:
pot vantar-se en les fires
No se'n troben de tant preu.
Per guanyar-la, qui la vulla
deu venir-ne ben corrent,
des del fondo de l'ermita
fins la plaça de la Creu.
Hala, jóvens: que no en pisca
qui no arrisca, diu la gent.
Ja us esperen les fadrines:
bon coratge, fadrinets.
Qui més vulla més hi diga;
qui més puga corri més.
Tres quarts d'onze ja són: doneu-vos
pressa,
que, dintre un quart, ja no hi sereu a
temps.
Quatre jóvens ja es disposen
mosos guapos són tots ells:
l'un en Jaume, l'altre en Pere,
l'altre en Titó, l'altre en Pep.
Ja es descancen l'espardenya
Per a córrer més lleugers.
Tots ne llancen gec i gorra,
perquè embrassen gorra i gec.
Ja tots quatre s'afileren;
la tabola creix i creix:
tot lo poble, d'estos cósos,
vol saber-ne el lluïment.
Hi ha noieta que s'afanyen
per a veure'ls ben propet.
I a cavall puja un majoral que, al frente,
prendrà l'escape per obrir carrer.
Toquen hores: són les onze*

*-Fora! Fora! Fora!, gent!
Amb veu forta crida, el guia,
que va al frente, cavaller.
ja n'apreta esperonada;
ja n'arranquen detràs d'ell
tots los quatre que dels cósos
Se disputen lo llover.
Fora! Fora! Fora! Fora!
Bon coratge, fadrinets!
-Hala! Hala! Hala! Hala!
Qui més puga corri més;
la distància no us espanti:
Correu força, tingueu ferm.
Més que les cames fluixejar vos sembli,
ànimo i córrer! Ja seureu després.
A la fila ja s'atansen
ja sacosten a la Creu
n'és en Pere qui n'arriba
qui arriba lo primer.
La cordera! Deu-la-hi! Deu-la-hi!
l'ha guanyada. Seua és.
Tota ansiosa, ja l'aguarda
sa promesa, la Isabel.
Regalar-li la cordera,
vol lo jove... Molt ben fet.
Rebin, rebin, l'un i l'altre,
nostre alegre parebé.
que per sempre ben felixos
puguin viure tots dosets.
I a ell, en festes, li deixi cósos
guanyar sempre la Verge del Roser.*

Lluís Roca Florejachs (1859)

En alguns dels programes de les festes majors de Lleida es localitzen els anuncis d'aquestes curses. Entre els anys 1863 i 1865, la cordera iniciava el seu recorregut a la font o polvorí de Gardeny i arribava fins a l'església de Sant Joan. Hem de suposar que aquestes curses no van tenir cap interrupció i es van anar celebrant cada any (estaven arrelades en la tradició). En els programes del 1883 i el 1884 hi continuava figurant una cursa de la cordera.⁴

El 1887, la cursa de la cordera sortia de la Rambla de Ferran i passava per Blondel, Sant Antoni i Font del Governador a Gardeny i tornava pels carrers Acadèmia, Sant Antoni, Major i Paeria, amb final a la plaça de Sant Joan.⁵

Amb la popularitat creixent de les curses (tal com veurem, també, més endavant), alguns individus s'hi van especialitzar, de manera que feien de la seva resistència física un mitjà més de subsistència. Presenciar repetes entre els corredors de cossos (coneguts també com a *andarins*) es va convertir en habitual en les festes majors de les poblacions importants. A Valls, els vencedors tenien els seus premis i el públic hi podia fer apostes,⁶ i a *La Vanguardia* una notícia comentava que “se encuentran en Tortosa dos célebres andarines que en competencia han de demostrar al público su habilidad dando 100 vueltas, en hora y media, alrededor de la plaza de Alfonso XII”.⁷

A Tàrrrega, del cos de la pujada a la serra de Sant Eloi en tenim referències del segle XIX i principis del segle XX. Vegeu com ho evoca J. Segura:

“Míreulos descalsos, ab calsetets y en cos de camisa, ab un mocador lligat al cap. ¿Quí guanyará la cordera? Des d'allí pots veure totes las alternativas de la penosa lluyta. Ja pujan la costa, los punys closos, los brassos en ángul á la altura del colze y moventse alternativament, la cara groga y amarada de suhor, No es sols lo premi que' lsalenta, es també la gloria. Un poble los mira, un poble los aplaudeix en llurtriomf. Demá lo triomfador, com los

romans dels mellors temps, tomará á guiar l'arreu arrastrada pe'l parell de mulas.” (Segura, 1890: 266)

En el recull del *Costumari català*, Joan Amades ens ha deixat constància de curses de la cordera a la Vila d'Àger, a la Noguera, una localitat que a l'edat mitjana va ser un mercat molt important. Concretament en aquesta vila, per la festivitat de Sant Vicenç, el 22 de gener, es feia la Dansa dels guanyadors del Cos de la Cordera. Es tractava d'una jota en què els victoriosos del cos mostraven els premis guanyats, que carregaven a l'espatlla: el corder, el pollastre i el manat de cebes.

“L'orquestra, tot tocant, acompanyava als qui feien la passada dels premis, que finia a plaça. Els corredors anaven en cos de camisa i calçotets i un mocador lligat al cap. Un tret de pistola anunciava la sortida. Per tal d'obrir-los camí, els precedia un individu a cavall.” (Amades, 1987, vol. I: 582).

4 Institut d'Estudis Ilerdencs: caixa programes de la Festa Major de Lleida, segle XIX.

5 *Diario de Lérida* (1887) 10 de maig: 3.

6 “Noticias de Cataluña” (1883) Dins *La Vanguardia*, 22 de juny: 4.

7 “Noticias regionales” (1889) Dins *La Vanguardia*, 18 de març: 2.

Dansa dels guanyadors del cos de la cordera a Àger (1987).

JOAN AMADES

El primer que arribava a la plaça i tocava el corder era el guanyador i el segon era el sotacós. El tercer s'enduïa les cebes. D'aquí ve la famosa dita de “no has guanyat ni les cebes”, que fa referència al quart corredor en disputa.

Acabada la dansa, els premis eren oferts a gent del poble, que els podia comprar i els

diners es destinaven a pagar les despeses de la festa. En el ball de nit, els músics cantaven una serenata a cadascun dels guanyadors. A Àger, el 15 d'agost encara es manté el cos de la cordera.

Un altre lloc descrit és la Granadella, on el 15 de setembre (festivitat de Sant Nico-medes) se celebrava el cos de la cordera i, algunes vegades, el cos de les dotze pedres. Aquestes curses de la Granadella foren populars fins a finals dels anys trenta. Hi destacava un corredor conegut amb el renom de Cal Cetro.

El cos de les pedres consistia a donar un nombre de voltes a una plaça. En un indret de la plaça es posava un munt de pedres i a cada volta els corredors havien d'agafar una pedra fins que ja no en quedava cap. El guanyador era el que més pedres havia agafat i el que, per tant, més voltes havia fet a la plaça. Aquest cos també es feia en altres indrets de Catalunya (Amades, 1987; Rocafort, 1991).

A finals del segle XIX, l'esport modern anava florint a les ciutats i les grans viles. A les viles petites, en canvi, es continuava la pràctica dels jocs tradicionals i autòctons vinculats als ambients populars i de la pagesia (Amades, 1987; Capdevila, 2012), que s'heretaren al llarg de generacions. Així, doncs, a principis del segle XX els cossos encara continuaven amb molta popularitat a les terres lleidatanes. Entre els millors corredors destacaren Miquel Lladó de Castellldans, Francesc Batalla de Vilanova de Segrià, Bonaventura Tilló de cal Pitxell, Ramon Bellmunt de cal Matabous, Joan Morell d'Arbeca, Bonaventura Baldomà de Roselló, Jaume Florensa de Corbins o Jaume Gòdia d'Alpicat.

Altres notícies explícites del cos de Sant Eloi a Tàrrrega les trobem en el poema *Santaloy* de Francesc Pera, que el 1901 evoca la cursa: Mireu com pujant, / pobres minyons, / apa, depresa, / deixeu los lloch; / es la cordera / lo premi gros..." (Capdevila, 2012: 55-56). També una altra referència del 1902 diu "que si no plou, tindran lloc los tradicionals còssos, alguns d'ells sistema *edad media*".

No sabem exactament què volia dir això de "sistema *edad media*",⁸ però podem comprovar que en un dels cossos dels anys vint un jove pujava corrent a Sant Eloi descalç i amb un tros de pa a la boca (Torrebadella, 2011: 433).

En els Jocs Florals del 1903 tornem a trobar un altre poema al voltant de la popular cursa: *Lo cós de la Cordera*. Aquest poema, que presentà el poeta establert a Maldà J. Iglésias i Guizard amb el lema "Costum de la terra", obtingué un segon accèssit.

8

La Lloca, revista satírica, Tàrrrega, 1904, 1: 3.

Miquel Lladó, *Lo Sirena*, de Castellldans amb la cordera que guanya a l'Albagés a les festes de les Fonts (1886).

INSTITUT D'ESTUDIS ILLERDENCIS

Les curses s'anunciaven a la premsa. En *El Pallaresa* (Lleida) del 1906 s'han localitzat corderes a Guissona, Aitona, Alcarràs, Bellpuig i Pons. A vegades els premis canviaven i no sempre eren una cordera. El 1907, el primer premi de la cursa d'Alcarràs era una vedella i el segon una cordera. Però en aquests anys, a Lleida, les curses presenten un nou caire, ja que els corredors obtenen premis en metàl·lic. L'any 1906 trobem un cos de la cordera als Camps Elisis. L'any 1907 s'hi van fer també algunes curses amb premis en metàl·lic, sense que hi faltessin la cordera i els pollastres. La cursa provincial de 5 km la guanyà l'arbequí Bonaventura Tilló, seguit

de Francesc Batalla de Vilanova de Segrià. El primer guanyà cinquanta pessetes i el segon, vint. Altres curses foren destinades als esportistes locals, als militars i als menors de quinze anys. Tampoc hi faltaren altres curses típiques, com la de sacs i la de càntirs, de 450 metres.⁹

Les curses pedestres¹⁰ de les comarques lleidatanes tenien un reclam considerable, fins al punt que hi participaven els millors corredors catalans, com Pere Prat, sens dubte la primera estrella de l'atletisme català, campió de Catalunya de fons i cros¹¹ des del 1911 fins al 1917 i campió d'Espanya de cros els anys 1916 i 1917.

“El campió dels corredors de Catalunya en Pere Prat ens feu l'honor de prendre part en el cós de la cordera que cada any se celebra a Balaguer per les festes del Sant Crist.

En Pere Prat es un tipo de corredor esplèndid, es alt admirable proporcionat amb el coll de toro i pit molt ample. Els altres corredors que prengueren part en el cós, a pesar d'haver-hi alguns de bons, al seu costat resultava ven peixi minuti.

Bon punt se posaren a córrer en Prat passà al davant de tots admirat a tothom amb l'empenta del seu córrer elegant i vigorós.

Al acabar portava dos minuts d'avanatge sobre el que va guanyar el segon premi, arrancant la seva velocitat unànimes aplaudiments.

La Nostra enhorabona al simpàtic *sportman* que amb el seu concurs ens va fer fruir als amants de la cultura física d'un bell espectacle.” (Editorial, 1912: 2)

Per la festa major de Lleida del 1914 es pogué veure l'enfrontament de Pere Prat amb Bonaventura Tilló, probablement el corredor més reeixit dels lleidatans. Totes les curses realitzades (també una prova de salt d'alçada amb impuls) foren guanyades pel barceloní.¹² L'any següent, la celebració als Camps Elisis s'havia convertit en “una festa olímpica”, un acte que també estava organitzat com a propaganda de la recent creada Federació Atlètica Catalana. Així, a part de les curses pedestres habituals, s'hi van incorporar altres proves atlètiques (curses de 100 metres lliures, 800 metres lliures, 10.000 metres lliures i 200 metres tanques, salt d'alçada, salt de llargada, llançament de pes i llançament de disc). La cursa pedestre de 10 km fou guanyada un altre cop per Pere Prat i el segon lloc fou per a Bonaventura Tilló.¹³

A Tàrraga, al cos de Sant Eloi del 1924, la cordera, és a dir, el primer premi, fou per al

Cos de Sant Eloi a Tàrraga. Anys vint. Els corredors porten un tros de pa a la boca.

GUMERSINDO PASCUAL. COL·LECCIÓ
PARTICULAR DE PACO PASCUAL

9

El Ideal (1907) 14 i 15 de maig; *El Pallaresa* (1907) 14 de maig.

10

Pedestre: “Dit de l'esport que consisteix a caminar i a córrer a peu” (IEC, 1995: 1374).

11

Cros: “Cursa d'atletisme en un circuit accidentat marcat en camp obert” (IEC, 1995: 528)

12

El Pallaresa (1914) 16 de maig.

13

“En Lérida” (1915) Dins *El Mundo Deportivo*, 15 de maig: 4. “Ferias y Fiestas de Lérida” (1915) Dins *El Pallaresa*, 15 de setembre de 1915.

destacat corredor arbequí del FC Barcelona Ramón Bellmunt, que fou seguit per un altre arbequí, Joan Morell. El 1932 encara es feia aquesta tradicional cursa, de manera que fins i tot algú també li dedicà algun vers: “El corredor de Preixana; el corredor de Cedó; i d’altres que no es deixaven cap cós de la festa major” (Torrebadella, 2011: 433).

Durant el primer terç del segle xx, en algunes viles com Lleida i Tàrrrega hi ha una transformació progressiva dels cossos cap a l’esportivització, que es manifesta amb la presència d’atletes experimentats que hi participen estimulats pel cobrament de diners. Algunes poblacions deixaran de celebrar aquestes curses, mentre que d’altres, en canvi, tractaran de preservar-les. Els cossos, doncs, continuen sent populars, però amb el pas del temps i amb l’allau futbolística desfermada a partir dels anys vint s’aniran deixant de celebrar.

De les curses pedestres al cross-country

Canviem ara d’escenari per centrar-nos a Barcelona, primer lloc de Catalunya on sorgeixen l’esport modern i les primeres curses atlètiques, que s’estendran arreu del país. També aquí, però, ens trobem amb una llarga tradició de curses pedestres. En aquestes curses hi participaven els anomenats *andarins*, que era el nom popular amb què es coneixia a Espanya l’ofici de les persones que s’encarregaven de traslladar correus personals o encàrrecs d’un lloc a l’altre recorrent llargues distàncies amb el caminar com a únic mitjà de transport. Els *andarins* eren coneixedors del territori i utilitzaven els colls i els passos entre muntanyes per on únicament podia passar un home a peu. A partir del desenvolupament del ferrocarril, els serveis de diligències i el correu nacional, els caminadors van perdre a poc a poc el seu ofici.

A la Barcelona vuitcentista trobem algunes de les actuacions d’aquests personatges, que acudien a la ciutat per disputar-hi curses i guanyar alguns diners. El 14 de setembre del 1837, el *Diario de Barcelona* anunciava que:

“Francisco Bonilla a las cuatro y media de esta tarde empezará a correr desde el

paseo de Gracia hasta su fin, haciendo este viaje cuatro veces de ida y cuatro veces de vuelta. Lo avisa al público por si gusta presenciar su agilidad o veloz correr. Lo ejecutará desinteresadamente, pero recibirá lo que los concurrentes gusten darle.”

Les demostracions físiques, els reptes i les apostes en relació amb els caminadors van ser molt populars durant tot el segle xix. En algunes ocasions fins i tot va haver-hi caminadors que van reptar la millor cavalleria. Les gestes dels caminadors acostumaven a ser recollides per la premsa. A *El Ancora* del 25 de febrer del 1854 se citaven algunes de les proeses dels caminadors catalans, en referència a les cinc hores i mitja que va trigar un jove a recórrer a peu la distància entre Vic i Barcelona.

En els anys vuitanta, alguns caminadors van professionalitzar les seves aptituds i van anar de ciutat en ciutat reptant públicament qualsevol jove corredor que s’atrevis a disputar una aposta. Barcelona va ser un focus d’atracció per a la majoria d’aquests caminadors. Un d’ells va ser el conegut Bargossi, caminador italià anomenat la Locomotora, famós per la seva capacitat de resistir llargues distàncies corrent. D’ell es deia que venia tots els que se li presentaven. Es comparaven les seves qualitats amb les gestes d’altres caminadors espanyols. El 29 octubre del 1882, Mr. Bargossi va arribar a Barcelona amb l’objectiu d’oferir diverses funcions a la Plaça de Bous. La primera va ser el mateix dia de l’arribada. Bargossi va oferir un premi a qui, en una hora, fes més voltes que ell. Es va enfrontar a un mosso peixater que, encara que no va superar l’italià, va fer 125 voltes a la plaça (Bargossi en va fer 139, i això que havia arribat caminant des de Sabadell feia poques hores). En la segona funció, l’1 de novembre, va competir amb un cavall muntat per un genet, esperonat per una aposta de 2.000 rals. Es tractava de comprovar qui feia més voltes a la plaça en dues hores. El cavall no va poder aguantar el temps establert i, després d’una hora i quart, es va aturar després d’haver fet 123 voltes (el senyor Bargossi en va fer dues més) (Torrebadella i Arrechea, 2015). Aquest impressionant corredor va

ser conegut, també, per les seves disputes contra l'aragonès Mariano Bielsa, *Chistavín* (Adell, 1998).

Llegim a *La Vanguardia* del 17 de novembre del 1882 que la “manía carrerista” estava de moda, ja que dos caminadors catalans, Josep Biosca i Pascual Ruano, tots dos cambres de concorreguts cafès de la Rambla, havien emprès una llarga carrera per intentar emular els lloers de Chistavín. El corredor de Fonollosa, al Bages, Josep Biosca va reptar el seu company Pascual Ruano a fer una cursa en línia recta de dos quilòmetres i hi va apostar 23 pessetes. El dia assenyalat, a la Rambla es va congreguar un nombrós públic, que va intercanviar algunes apostes. Biosca, “soltero de 27 años de edad, alto, moreno, y sin adularle entre hermoso y feo” va guanyar amb més de trenta metres de distància (Editorial, 1882: 1).

La corrida empezará a las seis de la tarde.” (Editorial, 1890: 2)

Pere Orcal va ser durant una dècada el millor corredor de Barcelona i va desafiar tots els corredors que passaven per la ciutat. Un d'aquests va ser el francès Mr. Davy.

“El próximo domingo, a las cuatro de la tarde, se realizará un desafío entre andarines, uno de ellos francés y el otro español. El primero es M. Davy, quien apenas ha llegado a esta ciudad ha sido desafiado por Pedro Orcal, aragonés.

Los andarines corran tres horas consecutivas, desde las cuatro hasta las siete de la tarde, sin detenerse, dando vueltas por la calle de Cortes, en la sección comprendida entre la plaza de Tetuán y el paseo de Gràcia. La cantidad apostada entre los dos andarines es de mil pesetas. Será vencedor

RETO

Pedro Oleal, vecino de esta ciudad, en vista de haber presenciado la corrida de andarines el domingo pasado, RETO á cualquiera de los dos para dar cien vueltas, jugándome 500 pesetas, para el domingo próximo.

Aquests reptes de curses pedestres van ser freqüents i molt populars i atreien un públic nombrós que feia apostes. L'èxit d'aquestes curses va fer que també s'incloguessin en el programa festiu de l'Exposició Universal del 1888. Una d'aquestes curses va ser la del dissabte 1 de setembre al Parc de la Ciutadella, en què van participar “afamados corredores nacionales y extranjeros” (Editorial, 1888: 3).

Revisant la premsa de l'època, trobem alguns corredors forasters que venien a Barcelona a córrer contra els corredors locals, com ara Pere Orcal Monsech.

“Para el Domingo se prepara una corrida de andarines en competencia.

Pedro Orcal Monsech, natural de Caspe, desafiará a sus compatriotas a recorrer en 25 minutos el siguiente trayecto: Rondas de San Pablo, San Antonio, Universidad y San Pedro y Regreso al punto de partida.

el que en el expresado término de tres horas haya recorrido más espacio, esto es, haya dado mayor número de vueltas.” (Editorial, 1892: 2)

L'espectacle de les curses pedestres va continuar pràcticament fins a finals del segle XIX, moment en què el moviment regeneracionista de l'educació física va canviar l'orientació d'aquestes manifestacions amb la constitució de les primeres associacions de la gimnàstica i de l'esport contemporani. Cap a finals del vuit-cents, els gimnasos i les associacions esportives de la ciutat van intentar emular les carreres pedestres que, a Anglaterra i França, protagonitzaven les associacions atlètiques. Alberto Maluquer (1916) va oferir algunes dades al voltant d'aquestes curses atlètiques pioneres modernes celebrades a Barcelona:

“La primera carrera a pie de la cual tenemos noticia fue celebrada en Barcelona el

Reproducció d'anunci (1883).
Reto. *La Vanguardia* (22 de novembre de 1883)

9 de diciembre de 1898 por el entonces profesor del Gimnasio Tolosa, D. Jaime Vila, meritísimo por muchos conceptos, quien para probar el valor del entrenamiento, preparó a los alumnos Julián García, Ismael Alegría, Eusebio García (el actual reputado maestro de armas), que junto al maestro de esgrima D. Eduardo Alessón y el propio señor Vila, efectuaron el trayecto desde el Gimnasio, sito en la calle Duque de la Victoria, hasta Sarriá, o sean unos 14 kilómetros, que recorrieron a las 5 de la mañana, empleando sólo 55 minutos en el recorrido de ida y vuelta, con tan poca fatiga que después de almorzar partieron para una excursión en bicicleta.” (Maluquer, 1916: 15-16)

El 10 de diciembre del 1899, com ja va assenyalar Alberto Maluquer (1916), es va celebrar la prova atlètica de 800 metres (organitzada per la societat Los Deportes) amb motiu d'una festa esportiva al carrer de la Indústria, enfront de la fàbrica Blau. En total hi van participar vuit corredors, entre els quals es trobaven *sportsman* com Juan Gamper, que feia poch havia fundat el Futbol Club Barcelona. Albert Serra, el redactor d'esports de *La Vanguardia*, va fer la crònica de la cursa i citava que es tractava d'un esport “casi nuevo en España” (Serra, 1899: 3). Aquest mateix any, la revista quinzenal *Los Deportes* feia un comunicat citant que la societat Foot-ball Club Barcelona pensava organitzar tot tipus de concursos i jocs atlètics, entre els quals destacava el *cross-country* i altres carreres a peu (*Los Deportes*, 1899). En aquest sentit, hem de considerar aquest club com una peça fonamental en l'inici i la promoció de l'atletisme català.

Albert Serra presentava un esbós de la popularitat que les carreres a peu estaven adquirint entre els *sportsmen* anglesos i francesos. L'objectiu d'incidir en aquesta informació no era altre que el d'animar els aficionats a les carreres a peu, després de les curses organitzades per la Federación Gimnástica Española (1898-1909) i les societats Hispania AC i Barcelona FC, “que cuentan entre sus socios con muy buenos corredores, como se podrá apreciar prácticamente en las primeras fies-

tas que celebren estas sociedades atléticas” (Serra, 1900: 3).

Com podem comprovar, aquestes curses ja es materialitzaven com a *sport*, un mot que Josep Elias (1900: 2) aclaria: “diguém qué s'enten per SPORT (aquest mot tan empleat avuy dia que molts no sabem lo que vol dir) *tot exercici al ayre lliure*, nom que ve del anglés, alteració de “disport” y aquest del antich frances millor, vell català “deport”, o sia divertiment”.

Como diu Alejandro Barba (ca. 1912: 85) a principis del segle xx: “Las carreras pedestres encontraron en Barcelona un centro de organización de primer orden celebrándose algunas de extraordinario éxito”. Els clubs de futbol i les societats gimnàstiques van organitzar aquests primers anys un bon nombre de curses de tota mena, però no va ser fins al juny del 1907 que les curses pedestres van assolir un alt grau de participació i solemnitat. Aquest any es va celebrar la famosa cursa d'*El Mundo Deportivo* al Parc de la Ciutadella (Artemán, 1907).

Cal esmentar aquí la gesta de Bonaventura Tilló, de 25 anys, que anà caminant des d'Arbeca fins a Barcelona per competir-hi expressament. Hi arribà just en el moment

El corredor arbequí
Bonaventura Tilló i Bellmunt.
SANTI TORRAS I TILLÓ

d'iniciar-se la cursa de 10.666 metres. Cansat, però, pel llarg viatge, no pogué competir com ell desitjava i va quedar en quart lloc, darrere de tres excel·lents corredors francesos. En finalitzar la competició, Tilló (que va córrer descalç) desafia per a l'endemà el campió francès Bouchard (guanyador de la cursa) i va apostar 400 ptes., però l'arbequí tornà a perdre. No obstant, *El Mundo Deportivo* atorgà la victorià moral a Tilló, que “sin conocimiento alguno del terreno que posaba y sin noción la más elemental de entrenamiento, llegó a la meta y sin cansancio pocos segundos después de sus competidores, los colosos extranjeros” (Artemán, 1907: 2).

Cal destacar el triomf de Tilló com a primer espanyol en una cursa de seixanta-set corredors, atès que els seus competidors posseïen una trajectòria esportiva excel·lent i eren considerats professionals. El primer, Luis Bouchard, de 24 anys, era el campió de França de *cross-country*; el segon corredor, L. Orphee, de 28 anys, fou el campió olímpic de la maratón en els Jocs Olímpics d'Atenes, i el tercer, E. Neveu, de 26 anys, fou campió de França els anys 1901, 1902 i 1906. Tilló va avantatjar de dos minuts el cinquè i el sisè classificats, que foren els germans Fonoll, els millors corredors de Barcelona. El setè lloc fou per al campió madrileny de les curses de la Federación Gimnástica Española, José Tovar (Artemán, 1907). Així, doncs, amb aquesta gesta, Tilló, un pagès aficionat als cossos, podria ser considerat com el millor corredor espanyol del 1907.

Hi ha qui diu que la cèlebre expressió “Sembla que vinguis d'Arbeca” és deguda a l'actuació de Bonaventura Tilló, pel fet que un desconegut de les Terres de Ponent es presentés de sobte a la Ciutat Comtal a desafiar els millors corredors del moment.

L'afició a les curses a peu va ser el motiu principal de la creació, l'any 1909, del Solé Pedestre Club (Editorial, 1909: 4). El club havia nascut a l'empara del gimnàs Solé i la presidència del seu propietari, Manuel Solé. Com a capità d'entrenament hi havia Manuel Casí, que realitzava sessions cada

tarda al Parc de la Ciutadella (Serra, 1909: 8). Molt aviat el Solé Pedestre Club es va encarregar d'organitzar nombroses curses i va col·laborar en moltes de les festes esportives que s'anaven celebrant.

El 30 de gener del 1910 es va organitzar a Barcelona la primera cursa de maratón d'Espanya. La carrera va ser convocada des de les pàgines de l'*Eco d'Sports* per Juan Santos i es va celebrar al Velòdrom del Parc d'Esports, on s'havien de verificar un total de 163 voltes al circuit. Només hi van participar quatre corredors: Juan Santos, Conrad Miquel, Robert Boix i Francesc Túnica (Editorial, 1910: 2).

Revisant *El Mundo Deportivo*, el 1910 (10 de febrer i 5 de maig) ja localitzem curses amb el nom de *cross-country*. Una d'aquestes va ser a càrrec de la Secció Atlètica del Club Natació Barcelona i una altra va ser l'organitzada pel club francès Patrie i l'Hoquei Club. Sobre això es deia: “Como se ve, entra a grandes pasos la afición al cross-country, cuyo sport es actualmente el que despierta más interés en las grandes capitales del extranjero” (Traqueur, 1910).

El 20 de desembre del 1914 es va fer la primera Pujada a la Mola de Sant Llorenç del Munt, una cursa de muntanya que esdevingué una de les activitats més populars d'aquests anys. Aquesta cursa fou organitzada pel Centre Excursionista de Catalunya, el Centre Excursionista de Terrassa i el Centre Excursionista de Sabadell (Co de Triola, 1914). Aquesta cursa es portà a terme ininterrompudament fins al 1922.

El 1915, la constitució de la Federació Atlètica Catalana (FAC), nascuda de les iniciatives del Sindicat de Periodistes Esportius amb l'impuls de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya, va canviar el panorama de les curses (Santacana i Pujadas, 2012). La FAC va traslladar la influència de l'educació física al camp de “la regeneració de la raça”, tan en voga aleshores, i comportà un major foment de la cultura física popular (Cabot, 1915: 178; Nogareda, 1925).

La Copa «Sant Llorenç del Munt»

1. Salida de uno de los equipos en el pueblo de Matadepera. — 2. Corredores empezando la carrera en el pueblo de La Mola. — 3. El equipo del F. C. Barcelona al salir de Can Poble. — 4. El

La primera Pujada a la Mola de Sant Llorenç del Munt esdevingué segurament una de les primeres manifestacions atlètiques al Vallès. *Stadium* (20 de novembre de 1915)

En aquests anys, Pere Prat ja competia contra el cronòmetre i pels rècords,¹⁴ però tampoc no desestimava les oportunitats d'enfrontar-se als rivals que li plantaven cara.¹⁵ El setembre del 1915, Prat tenia els rècords d'Espanya de 800 metres lliures (2'14"), 1.500 metres lliures (4'31") i 5.000 metres lliures (16'19").¹⁶

Amb la posada en funcionament de la Mancomunitat (1914-1923), presidida per Prat de la Riba i després per Puig i Cadafalch, l'esport rebé un fort impuls per part dels representants del catalanisme de la Lliga Regionalista. L'esport esdevé l'expressió del capital simbòlic d'un model de país progressista, modern i civilitzat, amb un creixement econòmic, social i cultural que mira cap a Europa (Pujadas i Santacana, 1995). En aquesta construcció ideològica, l'equilibri entre tradició i renovació és difícil d'encaixar. Així, pel que fa a les curses, hi ha una convivència entre dos models: el deportiu dels cossos (nacional) i l'esportiu del *cross-country* (estranger); és a dir, entre el model popular, que advoca per la tradició, i el model burgès, d'influència anglosaxona, que mira cap a Europa i advoca per la modernització.

El 19 de desembre del 1915, la Secció Esportiva del CADCI va organitzar la Copa Auto-

nomia de Pedestrisme (Editorial, 1915). Poc després, el 9 de gener del 1916, es va celebrar a Barcelona el primer campionat de Catalunya de pedestrisme (ja anomenat *cross-country*), una cursa de 10 quilòmetres a la zona de Vallvidrera, que guanyà Pere Prat entre un total de cinquanta-vuit corredors.¹⁷ Al cap d'un mes, el 6 de febrer del 1916, es va celebrar a Madrid el primer campionat d'Espanya de cros i va ser guanyat pel campió català Pere Prat, que corria per la FAC (A. A., 1916), i l'any següent, també a Madrid, va tornar a ser el campió.

14

"Pedestrismo" (1915) Dins *La Vanguardia*, 26 d'abril: 4. "Pedestrismo" (1915) Dins *La Vanguardia*, 12 de març: 5.

15

"Pedestrismo" (1915) Dins *La Vanguardia*, 19 de febrer: 6.

16

"Récords españoles" (1915) Dins *La Vanguardia*, 19 de setembre: 5.

17

"Pedestrismo. Cross-Country Vallmitjana" (1916) Dins *Stadium*, 15 de gener: 38.

Pere Prat estava entrenat per Francesc Antoni Trabal i Sans i va ser fitxat pel FC Barcelona. *Stadium* (31 de març de 1917).

El desembre del mateix any, el Centre Excursionista de Catalunya organitza la cursa de muntanya Argentona-Granollers (Co de Triola, 1916). Amb aquesta cursa i l'anterior pujada a la Mola, el CEC dona un nou impuls a la Secció d'Esports de Muntanya. A partir de llavors, les entitats esportives organitzaran curses pedestres de tota mena. Amb una connotació política evident, la Secció de Pedestrisme del Centre Autonomista va organitzar la Copa Autonomia de Pedestrisme (Editorial, 1918). En aquells moments, la Mancomunitat de Catalunya pugnava amb el Govern central de l'estat per aconseguir més capacitat d'autogovern.

Cap als anys vint sorgia l'amenaça del professionalisme. Josep Antoni Trabal, director de *Jornada Deportiva* i entrenador de Pere Prat, veia en l'esport el mitjà de regeneració física i moral de la joventut, però també advertia que els interessos econòmics podien portar l'esport cap al professionalisme. Trabal (1921: 7) deia que “tot esport que es converteix en professió deixa de ser esport, perquè el professionalisme, oficines, equival a la subordinació, i l'esport és abans de res una escola de disciplina basada en la llibertat, un mitjà de diversió, un instrument de regeneració racial”.

Efectivament, durant els anys vint l'atletisme català va rebre la sacsejada de l'esport professional. Les medalles ja no eren importants. Es parlava de la crisi de l'atletisme. Tanta era la rivalitat entre els clubs que alguns van fixar corredors suposadament amateurs a canvi de diners (Berenguer, 1926; Clark, 1926; Meléndez; Sabater, 1926). Les acusacions de remuneracions econòmiques de destacats corredors catalans i els fitxatges per cobrament d'alguns clubs com el FC Barcelona van crear una crisi en el si de la federació (J. T., 1926; Trabal, 1926a, 1926b).

La Federació Catalana d'Atletisme (1926) va deixar en suspensió els drets atlètics d'aquests corredors. Aquesta situació de crisi de clubs i fitxatges remunerats es va arribar a considerar com “la corrupció de l'esport”. El fet que alguns dels clubs intentessin capturar els millors atletes catalans era considerat com

una deslleialtat cap als clubs més humils, que havien format aquests atletes. El monopoli esportiu d'un sol club era vist com una “ferida de mort” a l'esport, ja que minvava les il·lusions d'aquells clubs que, amb menys recursos, se sacrificaven moralment i econòmicament (Sabater, 1926).

Els anys vint les curses de cros van ser tot un èxit i es van estendre per tot Catalunya. La més popular (i que encara es conserva) és la Jean Bouin, organitzada l'1 de febrer del 1920 pel diari *El Sport*. L'any següent aquesta cursa fou organitzada amb la col·laboració de la Federació Catalana d'Atletisme i les edicions posteriors, per altres diaris esportius com *La Jornada Deportiva*, *Día Gráfico*, *Gráfico-Sport...*, fins que va ser recuperada definitivament per *El Mundo Deportivo* fins avui (Pujadas, 2012).

Durant els anys trenta, l'esport d'arrel popular va créixer i es va diversificar. En les curses hi havia una participació policromàtica, que reflectia els conflictes ideològics i socials del moment: corredors amb la samarreta del Bloc Obrer i Camperol amb el símbol de la falç i el martell, els atletes d'Estat Català amb l'estelada i d'altres. El més destacat d'aquest període va ser la incorporació de la dona a l'esport, que en el cas de l'atletisme va ser presidida per la propaganda que arreu de Catalunya va fer el Club Femení i d'Esports

Arribada de Miquel Palau a la Jean Bouin del 1926. *Mundo Gráfico* (6 de gener de 1926).

BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA

de Barcelona (Justribó, 2015; Real, 1998). El 12 de novembre del 1933 es va realitzar a Torre Baró de Moncada el primer cros femení d'Espanya, amb set participants.¹⁸

En definitiva, podem comprovar com les antigues curses pedestres són transformades o esborrades per l'essència de les noves curses atlètiques que provenen de l'associacionisme esportiu, el qual desplega a Catalunya la conjuntura internacional de l'esport modern.

De la dictadura a les curses populars com a represa de l'esport democràtic

L'esport popular només es pot entendre en espais de llibertat democràtica. No va ser així en el període franquista, en què la censura i tota mena de repressions van estar constantment presents. El franquisme mai va pretendre un esport popular i en va limitar la participació ciutadana. Tot i això, les curses de cros es van continuar organitzant sota la vigilància i la tutela de les federacions esportives i altres institucions del règim, com el Frente de Juventudes o Educación y Descanso.

Reprement l'entorn lleidatà, en aquests anys, a escala internacional, destaquen corredors com Jaume Florensa de Corbins, Ventura Balmó de Rosselló o Luis García de Lleida (Capdevila, 2012; Torredadella, 2003), els

quals també participen en les curses de les corderes que encara es resisteixen a desaparèixer (Suau, 2013). A Lleida, en Luis García (amb el sobrenom de Paganini) va esdevenir un entrenador important i va contribuir, amb altres exatletes i entrenadors importants de Catalunya, a la difusió del cros durant els anys setanta i vuitanta. En aquestes dècades, els cros oficials de la Federació Catalana d'Atletisme són un reclam per als millors fondistes catalans i espanyols. Destaquem, a tall d'exemple, el cros de Calldetenes, que és el més antic de Catalunya (la primera edició fou el 1951), i els mítics cros de Sant Sebastià a Sabadell (1962), de Granollers (1964), de Manresa (1965), de Santa Coloma de Gramenet (1970) o de Mataró (1970).

En aquests anys, la modernitat del cros encara conviu amb els cossos que sobreviuen a les terres lleidatanes, en els quals participen destacats atletes de l'Aragó, de Lleida i d'altres punts de Catalunya per guanyar uns suculents premis que ara ja són en metàl·lic. Aquesta convivència entre cros i cos es mantindrà pràcticament fins a finals dels anys noranta.

La democratització de les curses populars urbanes no es va reprendre fins al període de la transició democràtica amb el suport dels ajuntaments, les associacions veïnals i col·lectius d'atletes (Abadia, 2014). Cap

18

"Atletismo. Rosario Reventos vencedora del primer Cross-Country femenino" (1933) Dins *La Vanguardia*, 14 novembre: 17.

El primer Campionat de Catalunya de Cros del 1934, que guanyà Joaquina Andreu del Sarrià Esportiu. *Crònica* (4 de març de 1934).

TORRENS. BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA

a finals dels anys setanta apareix el *footing* o *jogging*, pràctica que anava lligada a una certa popularització de les curses urbanes (Abadia, 2011), però també vinculada a gaudir d'un oci individual a través de l'exercici físic saludable, al marge de les pràctiques de l'associacionisme esportiu (Puig, 1981). Una empenta important per a la promoció d'aquestes curses va venir també inspirada per la Comissió de Marathon de Catalunya i per l'obra de Ramon Oliu (1979) *L'essència del córrer*. És a partir dels anys vuitanta que les curses populars tornen al carrer i són utilitzades pel poble com a símbol de llibertat i per a expressions de tota mena (Abadia, 2014). Aquests anys coincideixen també amb un moment àlgid del cros a Catalunya, en què apareixen promeses com Jordi García i Pere Casacuberta, campions júnior en el Campionat del Món de Cros els anys 1980 i 1984, respectivament.¹⁹

Tot i així, les curses populars que ara es fan a Barcelona, com la tradicional Cursa de la Mercè, la Cursa del Corte Inglés o la Cursa de Bombers, que inicialment van sorgir d'un reclam de llibertat i d'autonomia personal, com ha citat Lagardera (1996), han quedat completament absorbides per la lògica dominant de l'esportivització.

Per tant, a finals del segle xx les curses a peu han tingut el vessant esportiu federat amb els cros, però també un model de curses populars per a tothom. Ara bé, alguns cossos encara s'han resistit a desaparèixer, com el cos de la cordera d'Albesa, que cada 16 d'agost recrea la tradició.

A tall de conclusió crítica

Hem vist com en nombroses poblacions catalanes de les demarcacions de Lleida o Tarragona les curses de la cordera (o cossos) van ser, des de temps ancestrals, actes molt concorreguts en les festes patronals, aplecs o altres celebracions. Posteriorment, aquestes curses quedaren al marge del procés d'esportivització que es produí especialment a Barcelona (fomentat per la burgesia) i s'abandonà progressivament la seva pràctica. Els esports moderns, i sobretot el futbol, acabaren reduint les pràctiques esportives

tradicionals a una situació marginal (Brasó i Torredadella, 2015, Capdevila, 2009, 2012).

A partir de la dècada dels anys setanta del segle passat, s'importà a Catalunya la moda californiana del córrer a poc a poc (s'incorporaren els manlleus *footing* i *jogging* per designar-la). Avui, l'exercici de córrer (ara el manlleu és *running*) torna a estar de moda. És una moda creada per la sistèmica del fenomen de globalització neocapitalista. En aquests darrers anys les curses s'han massificat arreu del Principat. Les curses són més populars que mai i n'hi ha de tota mena: extremes, solidàries, per a tothom, gastronòmiques... Tot municipi té la seva cursa. Algunes curses, finalment, reconstrueixen velles tradicions, que fan servir de reclam comercial o turístic.

L'ecologia del llenguatge és també la del territori, dels costums i les arrels nacionals. Per què hem de perdre bells mots, substituint-los per d'altres d'estrangers, si en el *Diccionari de la Llengua Catalana* encara hi ha antigues veus com *cos*, *pedestre* i *cros* que ja vam fer nostres i que encara serveixen?

Resulta, doncs, que una activitat l'assumim sobretot o només perquè ve de fora? Com és que, en canvi, si la nostra tradició ja conté aquesta activitat, no només no l'assumim, sinó que l'abandonem? Com és que incorporem la mateixa activitat i se'n generalitzi la pràctica quan ve d'un altre país? Pot ser que sigui perquè se'ns presenta d'una forma manipulada per la divulgació publicitària i que això sigui la forma emmascarada d'una imposició per part d'unes elits econòmiques?

Si fos així, no seria un objectiu col·lectiu moralment més digne el valorar allò que ja tenim en la nostra tradició, donar-li suport i promocionar-ho? No serviria això, a més, per establir d'una manera més objectiva i crítica (en funció, per exemple, d'elements que constitueixin un benefici per a la societat) els criteris en els quals ens hauríem de basar per prioritzar un tipus de pràctica i no una altra?

Aquests criteris podrien ser de caire econòmic i ecològic, però també de valorització de les pràctiques que són pròpies del país, com

19

La sabadellenca Carme Valero va guanyar aquest mateix campionat els anys 1976 i 1977.

els cossos. El *cross-country* (cross) primer, el *footing* i el *jogging* després, i ara el *running* han substituït la tradició del cóc.

Recordant les manifestacions populars que significaven els cossos, pretenem reivindicar les pràctiques esportives tradicionals perquè constitueixen un bé col·lectiu i perquè no ens les hagin de servir unes elits econòmiques els objectius de les quals, com a mínim, se'ns oculten d'entrada. La pràctica actual del cór-

rer ha esdevingut un negoci amb un ampli ventall d'agents intermediaris.

Davant d'aquesta situació, però, sempre hi ha el plaer de córrer lliurement, sense les situacions desafiantes que imposa la vida moderna, córrer sense trampes, córrer sense les angoixes dels rècords, de la velocitat, la distància o la duresa. ■

BIBLIOGRAFIA

- A.A.** (1916) «Pedestrismo. Carrera a campo traviesa». *Gran Vida*, 15 de gener de 1916: p. 19-24.
- Abadia, S.** (2011) «Deporte, ciudadanía y libertad: la transición en España y el deporte, 1975-1982». A: **Pujadas, X.** (coord.). *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España, 1870-2010*, p. 89-123. Madrid: Alianza Editorial.
- Abadia, S.** (2014) «Las carreras populares en la Barcelona de la transición política (1975-1982)». RICYDE. *Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 10 36: p. 156-172. doi: 10.5232/ricyde
- Adell, J. A.; García, C.** (1998) *Chistavín, el andarín de Berbegal*. Huesca: Editorial Pirineo.
- Amades, J.** (1987) *Costumari català. El curs de l'any*. Vol. I. Barcelona: Salvat.
- Anguera, P.** (1992) *Esport i societat a Reus*. Reus: Ajuntament de Reus.
- Arellano, J. M.** de (ca. 1790). *El cazador instruido y Arte de Cazar, con escopeta y perros, a pie y a caballo...* Barcelona: Imp. Viuda de Piferrer.
- Artells, J. J.** (1972) *Barça, Barça, Barça. FC Barcelona, esport i ciutadania*. Barcelona: Laia.
- Artemán, M.** (1907) «Grandes Fiestas Deportivas de Barcelona, patrocinadas por el Excmo. Ayuntamiento. El sport por las calles». *El Mundo Deportivo*, 27 de juny: p. 2-3.
- Bach, A.** (1972) *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga Baronia al Pla d'Urgell*. Barcelona: F.S.V.C.
- Barba, A.** (ca. 1912) *Foot Ball, Basse Ball y Lawn Tennis*. Barcelona: Sucesores de M. Soler.
- Berenguer, A.** (1926) «La guerra al professionalisme». *L'Esport Català*, 21 de juny de 1926: p. 4.
- Bofarull, A.** de (1880) *Costums que's perdeny recorts que fugen: (Reus de 1820 á 1840)*. Barcelona: La Renaixença.
- Borrell, J.; Sanvicenç, P.** (1998) *La Renaixença a Lleida. Lluís Roca i Florejachs - Josep Pleyan de Porta*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- Bourdieu, P.** (1993) «Deporte y clase social». A: **Barbero, J. I.** (ed.). *Materiales de sociología del deporte*, p. 57-82. Madrid: La Piqueta.
- Bourdieu, P.** (2008) *Cuestiones sociales*. Madrid: Akal.
- Brasó, J.; Torredadella, X.** (2015) «El joc del 'rescat' en el procés constituent de l'esport contemporani a Catalunya (1920-1926)». *Aloma: Revista de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport*, 33 (1): p. 79-91.
- Cabot, R.** (1915) «La Federación Atlética». *Stadium*, 95, p. 178-180.
- Calzada, J.** (1902) «L'Art de fer barbarismes». *Llevor*, 28 de setembre: p. 1-2.
- Capdevila, J.** (2007) «Baralles entre grups de nens i entre colles joves. Exponents significatius d'unes tradicions rituals (Segles XVIII-XX)». *Urtx*, 20: p. 271-288
- Capdevila, J.** (2009) «Els cossos de la cordera a les comarques de Lleida a cavall dels segles XIX i XX. Ritual agrari, joc rústic i esport atlètic». *Les societats a través del joc*, p. 143-165. El Perelló Vers Aeditors.
- Capdevila, J.** (2012) *Modernització i crisi comunitària. Estudis d'etnohistòria rural. La Catalunya occidental en el canvi dels segles XIX i XX*. Lleida: Universitat de Lleida.
- Capdevila, J.** (2016) «La cultura popular i tradicional a la Catalunya d'avui. Més enllà de la festa» [en línia]. Ponència a: Jornada «Som cultura popular». Barcelona, 22 de gener de 2016. Barcelona: Direcció General de Cultura Popular de la Generalitat de Catalunya. https://www.researchgate.net/publication/291818143_La_cultura_popular_i_tradicional_a_la_Catalunya_d%27avui_Mes_enlla_de_la_festa [consulta: 3 juliol 2017]
- Clark** (1926) «Del camp d'atletisme». *L'Esport Català*, 11 juliol: p. 13.
- Co De Triola, J. M.** (1916) «La carrera de Montaña Argenton-Gra-nollers». *Stadium*, 16 desembre: p. 824-825.
- Co De Triola, J. M.** (1914) «El cross-country Tarrassa-La Mo-la-Tarrassa». *Stadium*, 26 desembre: p. 840-842.
- Dalmau, A.; Solé, C.** (1985) *Pels camins de la història d'Igualada*. Barcelona: L'Abadia de Montserrat.
- Editorial** (1882) «Crònica». *La Vanguardia*, 17 novembre (edició de la tarda): p. 1-2.
- Editorial** (1888) «En la Exposición». *La Vanguardia*, 29 agost: p. 2-3.
- Editorial** (1890) «Notas locales». *La Vanguardia*, 4 juliol: p. 2.
- Editorial** (1892) «Notas locales». *La Vanguardia*, 12 agost: p. 2.
- Editorial** (1900) «Atletismo. Solé Pedestre Club». *El Mundo Deportivo*, 8 juliol: p. 4.
- Editorial** (1910) «Inauguración del Velódromo». *El Mundo Deportivo*, 3 febrer: p. 2.
- Editorial** (1912) «D'Sport». *La Falç*, 15 novembre: p. 2.
- Editorial** (1915) «Pedestrismo. La Copa Autonomia». *Stadium*, 25 desembre: p. 827.
- Editorial** (1918) «Pedestrismo. Carrera Copa Autonomia». *Stadium*, 5 gener: p. 8.
- Elias, J.** (1900) «Sport». *La Ilustración Llevantina*, 1 novembre: p. 1-2.
- Elias, N.** (2010) *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

- Elias, N.; Dunning, E.** (1992) *Deporte y ocio en el proceso de civilización*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- F. M. P.; M. M.** (Ferrer Pons, Magi) (1836) *Diccionario manual castellano catalán*. Barcelona: Imp. Pablo Riera.
- Federació Catalana D'atletisme** (1926) «L'enquesta de la Comissió sobre el professionalisme dels atletes». *L'Esport Català*, 8 setembre: p. 16.
- Garganté, M.** (2011) *Festa, arquitectura i devoció a la Catalunya del Barroc*. Barcelona: L'Abadia de Montserrat.
- Institut D'estudis Catalans** (1995) *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona, Palma de Mallorca, València: Ed. 3 i 4, Edicions 62, Enciclopèdia Catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- J. B.** (1902, 9 febrer) «De actualidad. Remitido sobre foot-ball Extranjerismo». *Los Deportes*, 9 febrer: p. 89-90.
- J. T.** (1926) «El F. C. Barcelona no ha de fomentar l'atletisme professional». *L'Esport Català*, 1 setembre: p. 6.
- Janer, G.** (1982) *Cultura popular i ecologia del llenguatge*. Barcelona: Ceac.
- Julià, J. R.** (1992) «Jocs de guerra i jocs de lleure a la Barcelona de la Baixa Edat Mitja». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 1: p. 10-23.
- Justribó, D.** (2014) *Feminitat, esport, cultura: pioneres de l'atletisme català (1921-1938)*. Barcelona: Daniel Justribó.
- Labernia, P.** (1844) *Diccionario de la lengua castellana con las correspondencias catalana y latina*. Barcelona: Imp. de G. M. Grau.
- Lagardera, F.** (1992) «De la aristócrata gimnástica al deporte de masas: un siglo de deporte en España». *Revista Sistema*, 110-111: p. 9-93.
- Lagardera, F.** (1996) «Notas para una Historia Social del Deporte en España». *Historia de la Educación*. *Revista Interuniversitaria*, 14-15: p. 151-172.
- Los Deportes** (1899) «Miscelánea». *Los Deportes*, 24 de setembre: p. 1110.
- Madoz, P.** (1847) *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y de sus posesiones de ultramar*. Tomo I. Madrid: Madoz.
- Maluquer, A.** (1916) *Carreras a pié*. Barcelona: Sintés.
- Meléndez, Ll.** (1926) «La indiferencia de l'atletisme pur». *L'Esport Català*, 26 maig: p. 7.
- Mellado, F. P.** (1848) *Recuerdos de un viaje por España. Vol. II*. Madrid: Imp. Francisco de P. Mellado.
- Nogareda, M.** (1925) *Problemas que pueden resolver las Federaciones Atléticas*. Barcelona: Imp. La Jornada Deportiva, S.A.
- Oliu, R.** (1979) *L'essència del córrer*. Barcelona: Comissió de Marathon Catalunya.
- Pelay, F.** (1866) *La masia dels amors: poema popular*. Barcelona: Lib. J. Roca y Bros.
- Prenafeta, J.** (1947) *Historia del Deporte Leridano*. Lérida: Imp. Esc. Provincial.
- Puig, N.** (1981) «L'espai esportiu català». *L'esport de base a Catalunya*, p. 45-65. Barcelona: Ketres.
- Pujadas, X.** (2010) «De las élites a las masas: Deporte y transformación de las formas de ocio moderno en Cataluña (1890-1936)». A: **Pujadas, X.** (coord.). *La metamorfosis del deporte. Investigaciones sociales y culturales del fenómeno deportivo contemporáneo*, p. 19-39. Barcelona: Editorial UOC.
- Pujadas, X.** (2012) «El premi de la Jean Bouin i la incorporació de la dona a l'atletisme durant la dictadura (1947-1975)». *Dones i Sport*, 6: p. 5-11.
- Pujadas, X.; Santacana, C.** (1995) «Esport, catalanisme i modernitat. La Mancomunitat de Catalunya i la incorporació de la cultura física en l'esfera pública catalana». *Acàcia*, 4: p. 101-121.
- Real, N.** (1998) *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Rocafort, C.** (1991) *Excursions pel Pirineu i el Pla de Lleida*. Tremp: Ed. Garsineu i Pagès Editors.
- Sabater, A.** (1926) «La corrupció de l'esport». *L'Esport Català*, 8 setembre: p. 3.
- Santacana, C.; Pujadas, X.** (2012) *Història de l'Atletisme a Catalunya*. Barcelona: Federació Catalana d'Atletisme.
- Saura** (1859) *Diccionario manual o vocabulario completo de las lenguas catalana y castellana*. Barcelona: Esteban Pujal.
- Segura, J.** (1890) «Excursió particular a Joneda, Cervià, Ulldemolins, Borjas d'Urgell y Castelladasens, Tàrraga y Verdú». *Bulletí Associació d'Excursions Catalana*, 145-147: p. 259-262.
- Serra, A.** (1899) «Notas de Sport». *La Vanguardia*, 12 desembre: p. 3.
- Serra, A.** (1900) «Notas de sport. Carreras a pie». *La Vanguardia*, 25 octubre: p. 3.
- Serra, A.** (1909) «Solé Pedestre Club». *La Vanguardia*, 6 juliol: p. 8.
- Suau, J.** (2012) «Aproximació històrica a l'evolució de les curses a peu a la ciutat de Mollerussa». *Mascançà*, 3, p. 85-92.
- Suau, J.** (2013) «El cós o còssos de la cordera a les poblacions de la comarca del Pla d'Urgell: des dels seus orígens fins al segle XX». *Mascançà*, 4, p. 85-97.
- Torredadella-Flix, X.; Olivera-Betrán, J.; M-Bou, M.** (2015) «Origin and Institutionalisation of Sports and Gymnastics Associations in Nineteenth-Century Spain (1822-1900)». *Apunts. Educación Física y Deportes*, 119: p. 7-54. DOI: [http://dx.doi.org/10.5672/apunts.2014-0983.cat.\(2015/1\).119.01](http://dx.doi.org/10.5672/apunts.2014-0983.cat.(2015/1).119.01)
- Torredadella, X.** (2003) *150 anys d'esport a les terres de Lleida (1850-2000)*. Lleida: Generalitat de Catalunya.
- Torredadella, X.** (2011) «El boom de l'esport. Ideologia i Societat a l'esport targari (1920-1937)». *Urtx*, 25: p. 423-455.
- Torredadella, X.** (2012) «Los orígenes de una ciudad olímpica: Barcelona y el asociacionismo Deportivo decimonónico ante la gestación de los primeros Juegos Olímpicos». *Citius, Altius, Fortius*, 5 (2): p. 91-134.
- Torredadella, X.; Arrechea, F.** (2015) *Orígenes de una Ciudad olímpica. La Vida Gimnástica-deportiva en la Barcelona decimonónica*. Madrid: CIHEFE.
- Torredadella, X.; Planas, A.** (2011) «Del deport a l'esport i de l'esport al deport. Més que una discussió terminològica». *Terminàlia*, 3: p. 22-30. DOI: 10.2436/20.2503.01.22
- Trabal, J. A.** (1921) «Al margen del fútbol». *La Jornada Deportiva*, 28 novembre: p. 7.
- Trabal, J. A.** (1926a) «Serà desqualificat en Miquel Palau per professionalitat?». *L'Esport Català*, 21 juliol: p. 2.
- Trabal, J. A.** (1926b) «Serà desqualificat en Miquel Palau per professionalitat?». *L'Esport Català*, 28 juliol: p. 16.
- Traceur** (1910) «Cross-country». *El Mundo Deportivo*, 27 gener: p. 4.
- Veblen, T.** (2008) *Teoría de la clase ociosa*. Madrid: Alianza Editorial.